

О. В. Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО ТА ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ (середньовічної Переяславської волості): СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Метою даної роботи є узагальнення результатів історико-археологічного вивчення Переяславля та середньовічної Переяславщини, а також розгляд його сучасного стану та перспектив.

Ключові слова: археологічні дослідження, Переяславль Руський, середньовічні пам'ятки, міські некрополі, кургани.

В історико-археологічній літературі Переяславлю Руському та його волості присвячено досить значну кількість праць, у тому числі й дві досить великі, що мають узагальнюючий характер і, немовби, підбивають підсумки історико-археологічних досліджень, відповідно, XIX та XX ст. Мова йде про праці В.Г. Ляскоронського (Ляскоронский 1903) та М.М. Корінного (Коринный 1992). У цих роботах максимально повно використано наявну на той час джерельну базу, виявлену стараннями істориків та археологів XIX—XX ст. Їх внесок у вивчення давньоруського Переяслава та його округи складно переоцінити.

Разом з тим, слід мати на увазі, що на час створення праці В.Г. Ляскоронського археологічні дослідження Переяславля Руського тільки розпочинались і носили безсистемний характер, через що власне Переяславлю у цій досить значній роботі приділено дуже мало місця. Археологічні ж дослідження території Переяславської волості на той час взагалі майже не проводились. У цьому плані робота М.М. Корінного значно відрізняється, оскільки у ній широко використано доробок попередніх дослідників, у першу чергу — матеріали археологічних досліджень Переяславля Руського другої половини XX ст. Однак, матеріали широких розвідкових археологічних досліджень Переяславщини, проведені у другій половині 80—90-х рр. XX ст. та першому десятилітті

XXI ст. — не увійшли до даної роботи, що негативно вплинуло на низку висновків автора, які стосуються території Переяславської волості. Крім того, протягом названого часу постійно продовжувалось історико-археологічне вивчення Переяславля Руського, що привело до накопичення нової інформації, яка дозволяє переосмислити певні аспекти історичного минулого цього одного з найбільших центрів Русі.

Давня історія Переяславщини потрапила в поле зору історичної науки у другій половині XVII ст., коли почали вводитись до наукового обігу давньоруські літописи. Багатство та своєрідність цієї історії викликали спалах інтересу до цього міста. У XVIII ст. з'являються перші роботи, в яких здійснено спроби проаналізувати різні літописні повідомлення, пов'язані з Переяславщиною. Всі ці роботи базувались, як правило, тільки на текстах літописів та військово-топографічних картах. Подібну методикку застосовували дослідники кінця XVIII — першої половини XIX ст. М.І. Надєждін так сформулював цей підхід: «Першою сторінкою історії повинна бути географічна ландкарта: повинна, не тільки як допоміжний засіб, щоб знати, де що відбувалось, але й як багатий архів самих документів, джерел» (Надеждин 1837, с. 1). Така методика мала певні обмеження й далеко не завжди приводила до об'єктивних висновків. Тому рівень історико-топографічних досліджень Переяславщини у роботах М.М. Щербатова, М.М. Карамзіна, М.С. Арцибашева, М.І. Надєждіна, К.О. Неволіна, М.П. Погодіна визначався виключно кабінетним характером цих праць і повною відсутністю будь-яких польових досліджень.

Однак, безсумнівною заслугою цих вчених є введення до наукового обігу давньоруських літописів й перші спроби їх використання як

унікального джерела з історії різних міст Русі, в тому числі й Переяслава.

Розвідкові обстеження середньовічних старожитностей на території Переяславщини проводились з початку XIX ст. З подібною метою тут побували і провели дослідження О.І. Левшин (1816), Я.І. Благодаров (20-ті рр. XIX ст.), П.П. Свіньїн (1825), В.В. Пассек (1838), Т.Г. Шевченко (1845—1846), М.О. Максимович (40—ві рр. XIX ст.), Т.Б. Кибальчич (1879), І.М. Данельський (поч. XX ст.), М.О. Макаренко (1906), В.Г. Ляскоронський (1907), Л.В. Падалка (1913) та деякі інші дослідники й любителі старовини (Колибенко, Колибенко 2005, с. 16).

У середині XIX ст. обстеження середньовічних пам'яток Переяслава (давньоєврейська надмогильна плита, давній дволапий якір, кам'яний хрест на березі р. Альти в с. Борисівка, переяславські вали) провели співробітники Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира. Результати розвідок співробітників музею в Переяславі (акварельні зображення різних пам'яток та план валів міста) зберігаються зараз у НА ІА НАН України (фонд ІМК).

Певний поштовх археологічним дослідженням Переяславщини у XIX ст. надали численні знахідки різноманітних нумізматичних, сфрагістичних, а також інших пам'яток із дорогоцінних металів, що були виявлені в цей час на території міста й регіону (1815 р. — срібник Володимира Святославича у Борисполі; близько 1831 р. — кілька візантійських монет у Переяславі; 1884 р. — скарб давньоруських ювелірних прикрас із 40 предметів у Переяславі; 1886 р. — 577 західноєвропейських срібних монет XVI ст. в ур. Глибоке під Переяславом; 1888 р. — свинцева актова печатка з написом ДЪНЪСЛОВО на Базарній площі (нині — Центральний парк) Переяслава; 1895 р. — мідна посудина та давньоруський хрест-енколпійон поблизу с. Каратуль (очевидно, Мала Каратуль); 1897 р. — скарб з 10655 західноєвропейських монет XVII ст.; 1898 р. — скарб давньоруських срібних монетних гривень та ювелірних коштовностей у маєтку О.В. Томачинської біля с. Вітовці (Поділля); 1900 р. — 81 західноєвропейська монета на березі р. Альти біля хут. Кірасирщина під Переяславом; 1912 р. — скарб давньоруських ювелірних прикрас на березі р. Трубіж під Переяславом (вище від міста); 1912 р. — великий давньоруський монетно-речовий скарб загальною вагою 8 фунтів 63 золотника (3544,791 г) неподалік с. Дениси) (Колибенко, Колибенко 2005, с. 16—21).

Власне археологічні розкопки на території Переяславщини тривають уже 170 років. Їх початком можна вважати розкопки (точніше, пошуки) залишків собору св. Архистратига Михаїла XI ст., які здійснив у 1840 р. в Переяславі археолог-аматор О.С. Аненков. Пізніше на території Переяславщини (а, фактично, власне Переяслава) проводили археологічні розкопки такі дослідники як Ф.І. Камінський (1870), Д.Я. Самоквасов

(1877), П.О. Лашкар'єв (1888), М.Ю. Бранденбург (1902), В.М. Щербаківський (1913—1914). Підсумовуючи результати, досягнуті на першому етапі археологічних досліджень давньоруського Переяслава (1840—1914), слід зазначити, що чотири з шести перших дослідників проводили розкопки курганних некрополів Переяслава. Адаже руїни монументальних кам'яних споруд цього давнього міста лежали під значною (інколи — кількометровою) товщею землі й зовні, як правило, не виділялись. Частина з них, до того ж, знаходилась під діючими культовими спорудами пізнішого часу. Що ж стосується курганних некрополів Переяслава, то у XIX ст. стан їх збереженості був ще досить добрий і вони відразу привертати увагу. Це знайшло відображення як у науковій, так і в художній літературі того часу. Після Ф.І. Камінського, Д.Я. Самоквасова, М.Ю. Бранденбурга та В.М. Щербаківського переяславські курганні могили майже не вивчались, тому матеріали їх досліджень, незважаючи на фрагментарність й неповноту опублікування, недосконалість методики, залишаються важливим (а до останнього часу — й одним з небагатьох) джерелом інформації про поховальні пам'ятки давнього Переяслава.

Процес становлення української державності в результаті революційних подій 1917 р. відразу позначився на здійсненні давніх сподівань української громадськості щодо створення українського національно-державного академічного центру — Української Академії наук, за підтримки якої археологи та місцеві краєзнавці розгорнули широку науково-краєзнавчу дослідну роботу, зокрема, археологічно-етнографічно-мистецтвознавчого напрямку. Також вони здійснювали заходи щодо охорони пам'яток культури в Україні, у першу чергу, шляхом створення нових музеїв. Саме в цей час (1918 р.) було створено краєзнавчий музей у Переяславі, який став осередком пам'яткоохоронної роботи в навколишній окрузі (Курінний 1994, с. 113). Цей заклад, що у 20-х рр. називався «Переяславський археологічний музей», проводив певну роботу з пропаганди охорони та збирання пам'яток старовини серед сільського населення.

Однак, наступний етап археологічних досліджень Переяславщини після десятирічної перерви розпочався лише у 1925 р. розвідковими дослідженнями І.М. Самойловського, які він продовжував у 1930, 1935 та 1950 рр. (Самойловський 1950/26).

У 1925 р. археологами ВУАКу було здійснено археологічні розвідки та розкопки на території міста Бориспіль (В. Козловська, В. Ляскоронський, М. Ткаченко, В. Данилевич). Як зазначала В. Козловська, «розкопки, що переведено 16/IX — 26/IX р. 1925, мали на меті встановити центр оселі князівських часів у м. Баришполі, і тому мали характер розвідки. Для розкопів було обрано місце, прилеглі до найстарішої церкви м. Баришполя — Борисо-Глібської»

(Козловська 1926, с. 92—93). В чотирьох траншеях, закладених уподовж Михайлівської провулка, сусіднього з Борисоглібською церквою XIX ст., було виявлено матеріали XVII—XVIII ст., а також матеріали давньоруського часу (уламки шиферу — пірофілітового сланцю, кераміку, шиферні пряслиця тощо). Крім того, в одній з траншей було зафіксовано сліди пожежі й залишки фундаменту споруди, складеної з великих каменів червоного пісковика. Однак невеликі об'єми досліджень не дозволили визначити план і характер цієї будівлі (Кобиленко 2007, с. 192—193).

У 1928—1930 рр. археологічні розвідки на Переяславщині здійснював учасник семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею А.А. Піонтковський, який виявив та обстежив низку різночасових пам'яток (у тому числі й давньоруського часу) в околицях сс. Козинці, В'юнище, Циблі, Городище, Хоцьки (Піонтковський 1931, с. 80—81).

У 1931 р. в с. Харківці було виявлено великий скарб західноєвропейських монет XVII ст. В подальшому монетні скарби на Переяславщині було виявлено на території с. Підварки (у 1954 р. — два скарби срібних російських монет XVII—XVIII ст.), у 1958 р. поблизу Переяслава-Хмельницького було знайдено західноєвропейський денарій другої половини XI ст., у с. Харківці (поблизу р. Альти) в 1959 р. було знайдено скарб польсько-литовських монет XVI ст., у 1965 р. на хут. Тарасівка під час польових робіт було викопано великий скарб срібних (білонових) західноєвропейських монет XVII ст. (фонди НІЕЗ «Переяслав», фондова колекція «Нумізматика»).

Перші з 1914 р. археологічні дослідження власне давньоруського Переяслава розпочалися у 1945 р., коли тут проводила розкопки експедиція під керівництвом Б.О. Рибаківа. До її складу входили співробітники ПМК АН СРСР, ІА АН УРСР, КДІМ, ДІМ у Москві, МДУ та КДУ. В подальшому дослідження на території міста здійснювали археологічні експедиції під керівництвом М.К. Каргера (1949, 1952—1954, 1956), М.І. Сікорського (1955), М.Ю. Брайчевського, Ю.С. Асеева (1958), Р.О. Юри (1960—1963, 1965—1966). Влітку 1958 р. на площі Воз'єднання випадково були знайдені на поверхні будівельні залишки XI—XIII ст. Систематичні розкопки чергової архітектурної споруди Переяслава у серпні-вересні 1958 р. провела експедиція Інституту археології АН УРСР, Інституту теорії та історії архітектури, Академії будівництва й архітектури УРСР та Переяслав-Хмельницького історичного музею під керівництвом М.Ю. Брайчевського, Ю.С. Асеева, М.І. Сікорського та О.К. Козіна. У результаті розкопок були повністю розкриті залишки тринавного чотирьохстовпного храму. Розміри виявленої споруди (20 × 12 м) та характер розчину дозволили М.Ю. Брайчевсь-

кому та Ю.С. Асееву датувати знайдені фундаменти кінцем XI — початком XII ст. Виходячи з цього, а також з розташування цієї пам'ятки на території княжого двору, автори розкопок запропонували розглядати її як залишки літописної церкви Успіння Богородиці (1098 р.), збудованої Володимиром Мономахом на княжому дворі (Брайчевський, Асеев 1960).

Після того, як у 1958—1959 рр. був повністю знесений насип бастіону початку XVIII ст. біля Михайлівської церкви в Переяславі, з'явилась можливість провести повноцінні археологічні розкопки комплексу пам'яток, виявлених у його товщі й частково досліджених у 1955—1956 рр. У серпні-вересні 1960 р. археологічні розкопки решток цього комплексу продовжила Переяслав-Хмельницька комплексна древньоруська експедиція Інституту археології АН УРСР (керівник — Р.О. Юра), за участю Інституту теорії та історії архітектури і будівництва (Ю.С. Асеев), Відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва (О.К. Козін) та Переяслав-Хмельницького історичного музею (М.І. Сікорський). Проведені у 1960 р. дослідження показали, що знайдено залишки кам'яних воріт, біля яких знаходилась прямокутна вежа з маршовими сходами на другий поверх. Оскільки у проїзді воріт під час розкопок було знайдено завал від будівельних матеріалів, в тому числі велику кількість фрагментів штукатурки з фресковим розписом, смальту від мозаїк, шматки листів свинцю від покрівлі та уламки круглого віконного скла, то це дозволило висловити обґрунтоване припущення про наявність у минулому над воротами невеликої надбрамної церкви на зразок Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Дослідниками цього комплексу було висунуто гіпотезу, що розкопана споруда є залишками літописних Єпископських воріт (Асеев 1967; Юра, Сікорський, Асеев 1960/13). У літописній статті 1089 р. названа й надбрамна церква Феодора Стратилата і кам'яна стіна навколо єпископської частини дитинця, збудовані єпископом Єфремом, які також пов'язуються з даним архітектурним комплексом, розташованим у південно-східній частині дитинця.

У 1962—1963 рр. систематичним дослідженням об'єктів, виявлених у 1961 р. на території дитинця давньоруського Переяслава (поблизу Михайлівської церкви), займалась Переяславська древньоруська експедиція ІА АН УРСР (керівник — Р.О. Юра). Проведені дослідження дозволили Р.О. Юрі зробити висновок про належність нововідкритих залишків невідомий світській споруді кінця XI ст., яку автор досліджень інтерпретував як невідомий з літописних джерел «єпископський палац» (Юра 1962/5; 1963/12; Асеев, Сікорський, Юра 1967). На думку багатьох дослідників, виявлені й досліджені Р.О. Юрою залишки належать споруді, яка згадується у літописах під назвою — «строєньє баньно каменю», тобто, лазні (Раппопорт 1982, с. 34—35). У

1965—1966 р. Переяслав-Хмельницький загін Канівської давньоруської експедиції ІА АН УРСР (керівник — Р.О. Юра) продовжив археологічне вивчення території «окольного міста» Переяслава. Ним було досліджено низку заглиблених споруд житлового та господарчого призначення у цьому районі давнього міста (Юра 1967).

Що стосується розвідкових досліджень, то у 1947 р. на дніпровському узбережжі Переяславщини їх здійснювала Дніпровська лісостепова лівобережна експедиція ПМК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна. Нею було відкрито низку пам'яток у заплаві та на краю плато лівого берега р. Дніпро, в тому числі давньоруські поселення біля сс. Андруші та Циблі (Ляпушкін 1961). Київська експедиція ПМК АН СРСР за участі Державного Ермітажу під керівництвом М.К. Каргера здійснила також розвідкові розкопки на території м. Бориспіль у 1950 р. В першу чергу було досліджено залишки виявленої у 1925 р. культової споруди — Летської божниці. Матеріали, знайдені у процесі розкопок, свідчили про наявність у цьому місці залишків повністю знищеної культової споруди, від якої залишилися лише частини фундаментних ровів та численні фрагменти різноманітних будівельних матеріалів давньоруського часу. На південь від руїн храму розвідковими розкопками було виявлено залишки глибокого рову (Каргер 1953).

Розвідкові археологічні дослідження проводили у 1952—1961 рр. експедиція Переяслав-Хмельницького історичного музею (М.І. Сікорський, А.П. Савчук), у 1959 р. розвідкова експедиція ІА АН України (Д.Я. Телегін). У 1960 р. розвідкова група Канівської експедиції ІА АН України (М.Ю. Брайчевський, Н.М. Кравченко) обстежувала ділянку лівого берега р. Дніпро між сс. В'юнище — Андруші — Підсічне. Ними було виявлено та обстежено численні пам'ятки різних епох, у тому числі давньоруське селище між с. В'юнище і хутором, давньоруське поселення в ур. Городище біля с. Андруші (Брайчевський, Кравченко 1960/2в). У 1963 р. Городищенським загоном Канівської слов'янської експедиції ІА АН України під керівництвом М.П. Кучери проводились розкопки давньоруського городища, розташованого біля с. Городище в заплаві лівого берега р. Дніпро (Кучера 1970), а Лівобережним розвідзагоном цієї ж Канівської експедиції (Є.О. Петровська, Д.Т. Березовець) у 1963 р. було відкрито поселення XI—XV ст. неподалік від с. Комарівка (Кучера 1963/3).

Розвідковою експедицією ПХДІМ у 1963 р. обстежувався курганий могильник в с. Ташань, розташований за 200 м на захід від посаду давньоруського городища (вул. Шевченка), у західній частині сучасного кладовища, на плато. Зафіксовано курганні насипи висотою від 0,7 до 1,5 м, діаметром 4—10 м, із залишками кругових ровиків (Кучера 1971/17, с. 2—3).

Влітку 1964 р. співробітником Канівської слов'янської експедиції ІА АН України М.П. Кучерою було проведене дослідження Процівського городища та здійснено археологічні розвідки в околицях с. Проців, а також у гирлі р. Трубіж. Під час останніх розвідок їх автором було виявлено, що зафіксоване попередніми дослідниками давньоруське поселення в ур. Городок має значні розміри й може бути залишками розмитого весняними повенями р. Дніпра давньоруського городища (літописне Устя). Крім розвідок в гирлі р. Трубіж М.П. Кучера оглянув також західний кінець Великого «Змійового» валу, що виходив до схилу другої надзаплавної тераси р. Дніпра південніше м. Переяслава-Хмельницького. З внутрішньої сторони валу, у місці його закінчення на краю корінного берега р. Дніпра, навпроти с. В'юнище, обстежено відоме раніше давньоруське селище XI—XIII ст. (Кучера 1968).

У 1964—1968 рр. Комарівським загоном Канівської давньоруської експедиції ІА АН України (керівник — А.І. Кубишев) досліджувалось селище XI—XV ст., виявлене в 1963 р. розвідзагоном під керівництвом Д.Т. Березовця. Селище розташовувалось на березі рукава (протоки) Васильків, за 6—7 км на південний захід від тепер не існуючого с. Комарівка. Воно займало підвищення у заплаві лівого берега р. Дніпро, що простягалось з півдня на північ на відстань до 1—1,5 км і обмежувалось з трьох сторін низовинами та болотами, а з заходу — берегом протоки. У результаті досліджень було розкрито 3,5 га площі селища (35 %), розкопано 30 жител наземного типу та їх підклітів переважно каркасно-стовпової конструкції, лише 3 житла зрубні. 12 жител мали поруч господарські будівлі та ями, що складали з ними єдині комплекси. В цілому виявлено 15 господарських будівель та близько 100 ям. Виявлено печі з каменю та глини на дерев'яних підставках, домницю для видобування заліза з болотної руди, залишки залізних шлаків, криці, сільськогосподарські знаряддя, кістки свійських та диких тварин, масовий керамічний матеріал кінця X — середини XIII ст. У східній та південній частині селища, ближче до протоки Васильків, вузькою смугою його перекривало селище другої половини XIII—XV ст. (Беляева, Кубишев 1995).

Восени 1971 р. археологічні дослідження на Переяславщині здійснював розвідзагін ІА АН України по обстеженню городищ Київщини під керівництвом М.П. Кучери. Обстеженню підлягали городища, на які, крім згадок у літературі та усних повідомлень, була відсутня археологічна характеристика (час існування, розміри, планування оборонних споруд, топографія місцевості, стан збереження тощо). Були досліджені давньоруські городища Переяславщини — Ташанське, Пристромське, Гайшинське, Вінинське, обстежене давньоруське селище

в с. Денисах (ур. Городище) та виявлений поруч могильник цього ж періоду (Кучера 1971/17).

Розвідковими дослідженнями городищ Переяславщини експедицією ІА АН України під керівництвом М.П. Кучери 1971 р. закінчився другий етап археологічних досліджень Переяславщини (1925—1971). За цей період було зроблено найбільший внесок у справу археологічного вивчення власне міста Переяслава Руського. За роки розкопок вдалося виявити і дослідити майже всі відомі за літописами пам'ятки монументальної кам'яної архітектури, а також деякі невідомі з літописів споруди. Практично повністю досліджено територію єпископської частини дитинця (собор св. Архістратига Михаїла з прибудовами, Єпископські ворота з надбрамною церквою св. Феодора, церква Андрія біля воріт, кам'яна стіна єпископського двору, безстовпна церква-усипальня, «єпископський палац»), частково — територію княжого двору (церква Успіння Богородиці, каплиця XII ст.) та прилеглу до неї територію (одноапсидна церква XI ст.). Дві кам'яні архітектурні споруди в цей період досліджено в «окольному місті» (однонавну церкву-усипальню XI ст. та тринавний шестистовпний храм XII ст.). Крім того, як на дитинці, так і в «окольному місті» Переяслава було розкопано заглиблені житла рядових мешканців міста, виявлено залишки різноманітних ремесел. Дослідження валів дитинця й «окольного міста» дозволили реконструювати систему оборонних укріплень. Також було проведено дослідження Летської божниці й остаточно локалізовано літописне «Льто» на території м. Борисполя.

Значних результатів було досягнуто також і на території регіону, де переважну частину досліджень становили археологічні розвідки. Ними було відкрито велику кількість досі невідомих археологічних пам'яток різних періодів. Крім розвідок, виділяється також кілька повномасштабних археологічних досліджень — розкопок значними площами — як, наприклад, розкопки унікального поселення XI—XV ст. біля с. Комарівка, де вдалося прослідкувати пряму спадкоємність та неперервний розвиток від давньоруського селища XI ст. до староукраїнського села XV ст.

Археологічні розкопки і розвідки на Переяславщині на другому етапі проводили як досвідчені, так і молоді на той час дослідники, які зробили значний внесок у розвиток археологічної науки, в першу чергу — давньоруської археології: І.М. Самойловський, В.Г. Ляскоронський, В.Є. Козловська, А.А. Піонтковський, Б.О. Рибаків, І.І. Ляпушкін, М.К. Каргер, М.Ю. Брайчевський, П.О. Раппопорт, Д.Я. Телегін, А.М. Кирпичніков, М.В. Малевська, Н.М. Кравченко, А.І. Кубишев, П.П. Толочко, М.І. Сікорський, А.П. Савчук, а також співробітники сектора давньоруської археології Інституту археології АН України Р.О. Юра,

М.П. Кучера, Д.І. Бліфельд. Для більшості з них Переяславщина стала важливою віхою на шляху їх наукового становлення.

Саме 1971 роком датується доповідна записка директора ІА АН УРСР Ф.П. Шевченка до Президії АН УРСР про виділення додаткових бюджетних асигнувань для розвитку археологічних досліджень. У цій записці Ф.П. Шевченко констатує той факт, що територія Української РСР належить до числа найбільш багатих археологічними пам'ятками, які мають першочергове значення для вивчення давньої історії народів Радянського Союзу і багатьох зарубіжних країн. Стисло охарактеризувавши успіхи українських археологів, автор записки констатує необхідність посилення уваги до надзвичайно важливих, але недостатньо розроблених проблем, пов'язаних зі скіфською, античною, слов'яно-руською та середньовічною археологією. «За відсутністю кадрів та коштів не досліджуються такі давньоруські центри як Чернігів, Галич, Переяслав та інші, не охоплені дослідженнями цілі області, багаті на ранньослов'янські й давньоруські пам'ятки» (Збірник 2004, с. 414—416).

Археологічні дослідження на території Переяславщини після невеликої перерви були відновлені у 1974 р. співробітниками Переяслав-Хмельницького історичного музею під керівництвом М.І. Сікорського. У наступні роки дослідження середньовічних пам'яток на Переяславщині проводили експедиції ІА АН України під керівництвом В.О. Харламова (1975, 1989, 1991), В.О. Круца та В.М. Погорілого (1975), Д.Я. Телегіна (1979), В.О. Петрашенко (1994), О.В. Сухобокова (1995), експедиції ПХДІМ по обстеженню курганів (1975—1976, Г.М. Бузян, М.І. Сікорський), Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція історико-культурного заповідника під керівництвом М.І. Сікорського, Є.В. Махно, Г.М. Бузян (1978—1983, 1986), А.П. Савчука (1980—1982), Г.М. Бузян (1987—1993, 1998—1999), О.В. Колибенка (1992—1994), М.В. Роздобудька (1995), Г.М. Бузян, Д.А. Тетері, М.Т. Товкайла (2000—2009), Яготинсько-Переяславський загін Київської обласної археологічної експедиції «Зводу» (1985, Г.М. Бузян), експедиція Київського обласного центру з охорони пам'яток археології, історії та мистецтв (1996, Р.М. Осадчий, О.В. Філюк), експедиція Переяслав-Хмельницького ДПІ ім. Г. С. Сковороди (1995—1997, О.В. Колибенко), експедиція ІА НАНУ в м. Борисполі (2006—2007, А. Петраускас, В. Непомнящих, О. Коваль, О. Колибенко).

Третій етап археологічних досліджень на Переяславщині також приніс вагомий результат у справі вивчення її середньовічних пам'яток. На цьому етапі археологічними експедиціями було проведено цілу низку досліджень середньовічних пам'яток Переяславщини. Так, експедиції відділу давньоруської та середньовічної архео-

логії досліджували фундаменти Михайлівського собору XI ст. та Воскресенської церкви XII ст. (В.О. Харламов), численні пам'ятки узбережжя Канівського водосховища (В.О. Петрашенко, В.К. Козюба), комплекс археологічних пам'яток поблизу с. Циблі (О.В. Сухобоков, О.В. Колибенко), культурні нашарування на території сучасного м. Бориспіль (А. Петраускас, В. Непомнящих, О. Коваль, О. Колибенко). Іншими експедиціями Інституту археології досліджувались впускне пізньокочовицьке поховання біля с. Поділля Баришівського р-ну (В.О. Круц, В.М. Погорілий), проводилось розвідкове обстеження стану відомих та виявлення нових пам'яток археології в зоні розмиву Канівського водосховища (Д.Я. Телегін). Археологічними експедиціями Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (НІЕЗ «Переяслав») та педагогічного інституту (університету) проводились археологічні дослідження на території давньоруського Переяслава та в його околицях. Експедицією заповідника було здійснено дослідження на давньоруському курганному могильнику біля с. Сомкова Долина (ур. Шия), розкопано 7 курганів з 10 похованнями: 7 дорослих, 3 дитячих (Є.В. Махно, Г.М. Бузян) (Сикорский, Махно, Бузян 1983/157, с. 56—65), а також проводились щорічні розвідкові дослідження в зоні розмиву узбережжя Канівського водосховища, де було виявлено низку різночасових пам'яток, в тому числі й давньоруського часу. Розвідковими ж обстеженнями території Переяслав-Хмельницького та, частково, Яготинського р-нів, які проводив заповідник, було виявлено переважну більшість відомих на даний час давньоруських селищ Переяславщини (понад 100 пам'яток).

Особливістю третього етапу археологічних досліджень Переяславщини, що займає останні 35 років, є активне включення місцевих дослідників — співробітників ПХДКЗ (НІЕЗ «Переяслав») та педагогічного інституту (університету), які проводили дослідження у співпраці з фахівцями ІА НАНУ та самостійно. Постійний нагляд за земляними роботами, обстеження та фіксація всіх траншей та котлованів дозволили протягом цього етапу досить повно вивчити стратиграфію культурних нашарувань Переяславля Руського на значній частині його території. На цьому етапі, власне з початку 90-х рр. XX ст., розпочались планомірні дослідження найменш вивчених у археологічному відношенні районів міста — передгородь, які до цього випадали з поля зору дослідників. Отримані результати підтвердили надзвичайну перспективність цих територій і значно змінили уявлення про деякі особливості історичного минулого Переяславля Руського.

Узагальнюючи вищенаведений матеріал, можна прийти до таких висновків.

Історична Переяславщина (територія колишньої середньовічної Переяславської волості) є

одним з достатньо вивчених у археологічному відношенні мікрорегіонів України. Її археологічне вивчення триває протягом близько двох століть (починаючи з перших розвідкових досліджень і до сьогодення). За цей час було вирішено цілу низку важливих проблем історичного минулого Переяславщини, виявлено, локалізовано й археологічно досліджено переважну більшість монументальних культових архітектурних споруд Переяславля Руського, вивчено його планувальну структуру та оборонні споруди, досліджено особливості залягання культурних нашарувань середньовічного часу у різних районах міста, частково розкопано та вивчено окремі переяславські передгороддя та некрополі, новий етап досліджень яких розпочався вже на початку XXI ст. Що стосується території власне волості, то багаторічні розвідкові дослідження на території Переяслав-Хмельницького, Бориспільського, Баришівського р-нів Київщини дозволили створити археологічну карту даної місцевості і скласти близьке до реального уявлення про щільність заселення Переяславщини у кінці X — першій половині XIII ст. Матеріали цієї карти свідчать, що густина заселення території була дуже значною. Це підтверджує численні згадки літописів про села навколо Переяславля. Разом з тим, слід відкинути тезу про слабкий розвиток землеробства на Переяславщині у давньоруський час. Навпаки, матеріали досліджень показують, що береги рр. Альти, Трубежа, Супою, Карані, Броварки, Булатиці, Саги та численних озер у заплаві р. Дніпро були щільно заселені.

Однак, незважаючи на двохсотрічну історію археологічних досліджень території Переяславщини, досі не отримала вирішення ціла низка важливих проблем, що стосуються як самого Переяславля Руського, так і території волості. Однією з причин цього є нерівномірність вивчення культурних нашарувань різних частин містобудівельної структури Переяславля, а також недостатнє вивчення значної частини регіону. Що стосується Переяславля, то найкраще досліджувався його дитинець, проте, роботи зосереджувались, в основному, у його західній частині. Інші райони міста досліджені фрагментарно. Територія «окольного міста» вивчена значно гірше за дитинець і, незважаючи на щільну сучасну забудову, може дати багато цінних відкриттів (Колибенко 2005).

Тільки в останні десятиліття розпочались розкопки на передгороддях (передмістях) Переяславля. Міські некрополі досить інтенсивно вивчалися у кінці XIX — на початку XX ст. Але останні розкопки 2004—2007 рр. на нововиявленому ґрунтовому некрополі показують, що необхідно продовжити ці дослідження на новому рівні.

Існує також ціла низка інших питань, розв'язання яких є конче необхідним. Досі немає усталеної точки зору з приводу часу ви-

никнення Переяслава. Не локалізовано деякі літописні об'єкти, такі як, наприклад, церкву Воздвиження Честного Хреста Господня. Залишається недостатньо вивченою проблема припинення функціонування міста в середині чи кінці XIII ст. Надзвичайно важливим є також питання охорони та збереження культурних на шарувань Переяслава. Також досі не здійснено суцільного археологічного обстеження всієї території середньовічної Переяславської волості, що унеможливило реконструкцію цілісної картини її життєдіяльності як центральної й найбільш заселеної частини Переяславської землі та князівства. Досі не опубліковано жодної значної праці, у якій би розглядалася проблема дослідження археологічних пам'яток пізньосередньовічного Переяслава. Ці та інші проблеми стоять перед дослідниками минулого Переяславщини у найближчі десятиліття.

- Асеев Ю.С., Сикорский М.И., Юра Р.А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславле-Хмельницком // СА. — 1967. — № 1. — С. 199—214.
- Асеев Ю.С. Золоті ворота Києва та Єпископські ворота Переяслава // ВКУ. — 1967. — № 8. — Вип. 1. — С. 45—58.
- Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. — К.: Наукова думка, 1995. — 111 с.
- Брайчевский М.Ю., Асеев Ю.С. Археологические исследования в Переяславле-Хмельницком в 1958 г. // КСИА АН СССР. — 1960. — Вып. 81. — С. 112—116.
- Брайчевский М.Ю., Кравченко Н.М. Отчет о разведке Каневской экспедиции 1960 г. // НА ІА НАН України. — 1960/2в. — 11 с.
- Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — К.: ЗАТ «Віпол», 2004. — Т. 1. — 782 с.
- Каргер М.К. «Летская божница» Владимира Мономаха // КСИИМК АН СССР. — 1953. — Вып. 49. — С. 13—20.
- Козловська В. Розкопи на території стародавнього Боришпільського городка // Коротке звіт повідомлення ВУАК за археологічні досліді року 1925. — К., 1926. — С. 92—93.
- Колибенко О., Колибенко О. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела). — Переяслав-Хмельницький: ПЦ Ризографіка, 2005. — Ч. 1. — 114 с.
- Колибенко О.В. Літописне «Льто» та походження назви міста Борисполя: історико-археологічний та топонімічний аспекти // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. — Число 10. — С. 181—202.
- Коринный Н.Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII в. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.
- Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава: ЦОДПА, 1994. — 140 с.
- Кучера М.П. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким // Археологія. — 1970. — Т. 24. — С. 217—225.
- Кучера М.П. Дневник начальника Городищенского отряда Каневской славянской экспедиции ИА АН УССР // НА ІА НАН України. — 1963/3. — 30 с.
- Кучера М.П. До питання про давньоруське місто Устя на р. Трубіж // Археологія. — 1968. — Т. 21. — С. 244—249.

- Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІА НАН України. — 1971/17. — 19 с.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.: Л.: Изд. АН СССР, 1961. — 383 с.
- Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — 2-е изд. — К., 1903. — 422 с.
- Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира // Библиотека для чтения. — 1837. — Т. 22. — Отд. 3. — С. 1—79.
- Піонтковський А.А. Археологічні розвідки у Переяславському районі р. 1930 // Хроніка археології та мистецтва. — К., 1931. — Ч. 3. — С. 80—81.
- Раппопорт П.А. Русская архитектура X—XIII вв. // САИ. — Л.: Наука, 1982. — 136 с.
- Самойловський І.М. Археологічні розвідки під Переяславом-Хмельницьким р. 1950 // НА ІА НАН України. — 1950/26. — 5 с.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузын Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1983 г. // НА ІА НАН України. — 1983/157. — 72 с.
- Юра Р.А. Археологические исследования на посаде древнего Переяслава в 1965—1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — К.: Наукова думка, 1967. — Вып. 1. — С. 175—179.
- Юра Р.А. Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1962 г. // НА ІА НАН України. — 1962/5. — 10 с.
- Юра Р.А. Отчет о работе Переяславской древнерусской экспедиции ИА АН УССР в 1963 г. // НА ІА НАН України. — 1963/12. — 9 с.
- Юра Р.О., Сікорський М.І., Асеев Ю.С. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької комплексної давньоруської експедиції ІА АН УРСР в 1960 р. // НА ІА НАН України. — 1960/13. — 13 с.

А. В. Ко л ы б е н к о

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬСКОГО И ПЕРЕЯСЛАВЩИНЫ (средневековой Переяславской волости): СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В данной работе обобщены результаты историко-археологического изучения Переяславля Русьского и средневековой Переяславщины, а также его современное состояние и перспективы.

О. В. К о л ы б е н к о

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL STUDYING OF PEREYASLAVL OF RUS' AND MEDIEVAL PEREYASLAVL REGION (the medieval Pereyaslavl volost): THE MODERN CONDITION AND PROSPECTS

In given article results of historical and archaeological studying of Pereyaslavl of Rus' and medieval Pereyaslavl region, and also its modern both a condition and prospects are generalized.